

ПРОЄКТУВАННЯ БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЗАКЛАДУ ФАХОВОЇ ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВІЙСЬКОВИХ ВИКЛИКІВ

DESIGNING A SAFE EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF A VOCATIONAL HIGHER EDUCATION INSTITUTION IN THE CONDITIONS OF MODERN MILITARY CHALLENGES

У статті розкрито особливості проектування безпечного освітнього середовища закладу фахової передвищої освіти в умовах війни. Освітнє середовище представлено як складну систему, в якій безпека – це інтегральна характеристика, що включає і фізичний простір, і людські взаємини, і організаційні процеси. Виокремлено ключові компоненти освітнього середовища закладу фахової передвищої освіти, такі як: предметно-просторовий або ресурсний, від якого залежать фізичний добробут та зручність учасників освітнього процесу (корпуси, аудиторії, лабораторії, майстерні, бібліотеки, спортивні зали, гуртожитки та бази практики та ін.); організаційний, який відображає менеджмент освітнього процесу (розклад занять, освітні плани і програми, форми та технології викладання, система оцінювання, позааудиторна освіта та ін.); соціально-психологічний – визначає відносини між учасниками освітнього процесу (взаємодія, мікроклімат у студентських групах, корпоративна етика та культура); нормативно-правовий – регулює норми і правила функціонування закладу (освітня політика, статут, правила, положення, розпорядження, інструкції, протоколи та ін.). Акцентовано увагу на, безпеці освітнього середовища, яка вимагає в умовах війни детального проектування кожного компоненту з урахуванням можливих небезпек та механізмів захисту. Визначено особливості проектування безпечного освітнього середовища закладу фахової переддипломної освіти в умовах війни за такими напрямками: фізична безпека учасників освітнього процесу (матеріальна база з обладнаними сховищами, укріпленними вікнами, дверима; культура безпеки (не ігнорувати сигнали тривоги, чітко дотримуватися вказівок відповідальних осіб, мати тривожну валізу; організація освітнього процесу у формі змішаного або дистанційного навчання; психологічна безпека, інклюзивність і соціальна згуртованість (психологічна компетентність педагогічних працівників і система психологічної допомоги); інформаційна безпека та медіаграмотність (кібербезпека, цифрова грамотність, інформаційна гігієна).

Ключові слова: освітнє середовище, фахова передвища освіта, проектування, безпечне освітнє середовище, заклад фахової передвищої освіти.

The article reveals the features of designing a safe educational environment for a professional pre-higher education institution taking into account military challenges. The educational environment is presented as a complex system in which security is an integral characteristic that includes both physical space, human relationships, and organizational processes. Key components of the educational environment of a professional pre-higher education institution are identified, such as: subject-spatial or resource, on which the physical well-being and convenience of participants in the educational process depend (buildings, classrooms, laboratories, workshops, libraries, sports halls, dormitories and practice bases, etc.); organizational, which reflects the management of the educational process (class schedule, educational plans and programs, forms and technologies of teaching, assessment system, extracurricular education, etc.); socio-psychological – determines the relationships between participants in the educational process (interaction, microclimate in student groups, corporate ethics and culture); regulatory – regulates the norms and rules of the institution's functioning (educational policy, charter, rules, regulations, orders, instructions, protocols, etc.). Attention is focused on the security of the educational environment, which requires detailed design of each component in wartime, taking into account possible dangers and protection mechanisms. The features of designing a safe educational environment for a vocational pre-diploma education institution in wartime conditions have been identified in the following areas: The features of designing a safe educational environment for a vocational pre-diploma education institution in wartime conditions have been identified in the following areas: physical safety of participants in the educational process (material base with equipped storage facilities, reinforced windows, dormitories; safety culture (do not ignore alarm signals, clearly follow the instructions of responsible persons, have an alarm suitcase; organization of the educational process in the form of blended or distance learning; psychological safety, inclusion and social cohesion (psychological competence of pedagogical workers and a system of psychological assistance); information security and media literacy (cybersecurity, digital literacy, information hygiene).

Key words: educational environment, professional pre-higher education, design, safe educational environment, professional pre-higher education institution.

УДК 373.2+37.011.3-051:373.2.016
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2025/84.2.16>

Розлуцька Г.М.,
докт. пед. наук,
професор кафедри загальної педагогіки
та педагогіки вищої школи
Державного вищого навчального
закладу «Ужгородський національний
університет»

Постановка проблеми у загальному вигляді
та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями.

Війна на території України створила безпрецедентні виклики для системи національної

освіти. Актуалізувалась безпечність освітнього середовища, оскільки військові дії ставлять під загрозу життя, негативно впливають на стан ментального та фізичного здоров'я учасників освітнього процесу.

За даними Укрінформ, станом на 18 червня 2025 року, майже 4 тисячі закладів освіти зазнали пошкоджень, а 365 були повністю зруйновані. Це становить понад 15% усієї освітньої інфраструктури країни [1].

Поєднання ґрунтовної теоретичної підготовки з практичним навчанням на робочих місцях або в навчально-виробничих майстернях для формування прикладних умінь і навичок здобувачів відображає унікальність фахової передвищої освіти (ФПО) як ланки національної освіти. Актуалізується потреба забезпечити фізичний захист (наявність укриттів, евакуаційних планів, мінна безпека тощо), та соціально-психологічну підтримку студентів в умовах невизначеності під час повітряних тривог, обстрілів, бойових дій тощо. В закладах ФПО безпека освітнього середовища детермінована вимогами до баз практики, де студенти отримують досвід застосування набутих компетентностей на спеціальному обладнанні, пристроях, умовах у виробничих майстернях, спортивних таборах, військових полігонах, медичних установах та ін. відповідно до фаху.

Відповідно статті 31 Закону «Про фахову передвищу освіту» розрізняють три основні типи закладів ФПО: фаховий коледж, військовий коледж сержантського складу та фаховий коледж із специфічними умовами навчання [2]. У залежності від наявності відповідної ліцензії фахові коледжі надають освітні послуги за програмами професійно-технічної освіти, профільної середньої освіти, а інколи і бакалаврські програми (у межах короткого циклу вищої освіти), що створює певну гнучкість у діяльності таких закладів.

Кожен тип закладів ФПО має свою специфіку у сфері майбутньої професійної діяльності випускників та особливостях освітнього процесу, що визначає підходи до організації безпечного освітнього середовища. У звичайному фаховому коледжі цивільного профілю наголос робиться на академічній свободі та практичній підготовці, тоді як у військових та спеціалізованих коледжах – на дисципліні й дотриманні протоколів безпеки. Проте в умовах воєнного часу перед всіма закладами постають спільні проблеми захисту студентів і персоналу від зовнішніх загроз. Відтак, питання проєктування безпечного освітнього середовища в умовах сучасних військових викликів потребує урахування особливостей кожного типу ЗФПО.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що дослідження проблематики освітнього середовища активізувались серед вітчизняних педагогів, зокрема в публікаціях М. Братко [3], О. Ярошинської [4] розкрито теоретичні підходи до освітнього середовища професійної освіти.

За останні роки в теоретико-методологічному підґрунті наукових досліджень викристалізувався міждисциплінарний підхід до поняття безпеки

освіти. На підставі контент-аналізу ключових понять безпекознавства та менеджменту термін «безпечне середовище» представлено у дослідженні В. Франчук [5]. У час, коли фізична безпека порушена і зростає роль дистанційного навчання детерміновано кібербезпеку освітнього середовища, що аргументовано у публікаціях Т. Маганової [6].

Під час довготривалого впливу військових дій на ментальне здоров'я населення України активно проводяться дослідження психологічного аспекту освітнього середовища, що відображено у публікаціях О. Вовченко [7], І. Гнатюк [8], М. Давидюк [9], Л. Кушнір та Т. Кушнір [10], О. Лосієвської та А. Ляшко [11] та ін. Дослідження наведених авторів свідчать, що під час війни критично важливим є забезпечення психологічної безпеки та створення сприятливих умов для ненасильницької взаємодії усіх учасників освітнього процесу враховуючи осіб з особливими освітніми потребами

Таким чином, аналіз джерельної бази засвідчує багатогранність проблеми безпечного освітнього середовища, проте особливості проєктування безпечного освітнього середовища закладів фахової передвищої освіти залишаються поза науковими інтересами науковців.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є виявити особливості проєктування безпечного освітнього середовища закладу фахової передвищої освіти з урахуванням військових викликів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. Результати аналізу джерельної бази дослідження засвідчили, що існують різні теоретичні підходи до визначення суті, змісту, структури, функціональних механізмів освітнього середовища, які не суперечать один одному, а презентують різні авторські погляди. Спільним у проаналізованих нами публікаціях [3; 12; 13; 14; 15] є розуміння освітнього середовища як системного інтегративного утворення, що забезпечує виконання освітніх функцій під впливом певних чинників та створює можливості для розвитку суб'єктів освітнього процесу.

Для з'ясування сутнісних характеристик безпечного освітнього середовища сучасного закладу фахової передвищої освіти представимо погляди українських науковців. Базовим для нашого дослідження вважаємо публікацію О. Ярошинської, де середовищний підхід розглядається як новий методологічний підхід в професійній педагогіці, що дає можливість розглядати проблеми професійної освіти крізь призму багатогранності освітніх впливів соціального й просторово-предметного оточення закладу фахової освіти та умов формування професійної компетентності майбутнього фахівця відповідно до вимог професійних

стандартів, а також можливостей для розвитку якостей особистості, що створюють основу для виконання професійних завдань [4, с. 108].

Наведене підтверджується у дослідженнях М. Братко, в яких на підставі аналізу сучасних наукових джерел констатовано, що під освітнім середовищем розглядають багаторівневу систему умов, обставин, чинників, можливостей, яка забезпечує оптимальні параметри освітньої діяльності певного освітнього суб'єкту в усіх аспектах – цільовому, змістовому, процесуальному, результативному, ресурсному [3, с. 68].

Тоді, як ґрунтуючись на системному підході І. Тарасюк пропонує розглядати освітнє середовище закладу професійної та фахової передвищої освіти як складноструктуровану соціотехнологічну та інформаційно-управлінську систему, до складу якої входять люди (суб'єкти управління та учасники освітнього процесу), а також різні за призначенням і особливостями будови техніко-технологічні об'єкти [12, с. 12].

Ми погоджуємось із думкою М. Братко, що структура освітнього середовища освітнього закладу покликана забезпечувати професійну підготовку майбутнього фахівця у поєднанні з особистісним розвитком, сприяти задоволенню потреб особистості у саморозвитку, самовдосконаленні, самореалізації, створювати підґрунття для формування ціннісних орієнтирів та мотивів діяльності. Тому, важливо враховувати у структурі освітнього середовища основними такі структурні компоненти, як: особистісний, аксіологічно-смысловий, інформаційно-змістовий, організаційно-діяльнісний, просторово-предметний.

Керуючись логічним підходом до структурування освітнього середовища дослідниця виділяє як вагомні конструкти – навчальне, науково-дослідне, соціокультурне, квазіпрофесійне або такі компоненти, як: суб'єктний, ціннісно-цільовий, комунікативний, діяльнісний, інформаційно-знаннявий, ресурсний, інноваційний, організаційно-управлінський. Одночасно, зауважує М. Братко не можемо ігнорувати вплив екстралогічних якісних характеристик освітнього середовища, які умовно складають дух, атмосферу, клімат, комфортність, доброзичливість педагогічної взаємодії в освітньому середовищі [13, с. 71–72].

Структурний аналіз здійснений К. Подуфаловою враховує сучасні вимоги до академічної доброчесності та етики освітньої діяльності. Серед основних компонентів середовища закладу професійної освіти дослідницею виділено такі, як: освітні ресурси, дидактичні інструменти, міжособистісна взаємодія учасників освітнього процесу, цінності та етика, що підтримують процес освіти (академічні свободи і академічна доброчесність, професійні та загальнолюдські, національні та ін. цінності) [14, с. 130].

Крізь призму організаційної цінності представлено структурні компоненти освітнього простору О. Смолінською з окресленням змісту основних компонентів, зокрема: особистісного, програмно-методичного та інноваційного блоку, яка відповідає забезпеченню функціонування системи (цільовий, змістово-операційний, результативний). Важливим у контексті нашого дослідження вважаємо результати дослідження О. Смолінської про, те що регулювання структурних елементів освітнього простору, визначає його загальну конфігурацію, зміст можливих зовнішніх і внутрішніх комунікацій, напрям розвитку та змін, відіграє вирішальну роль у підтриманні змістової цілісності.

Наукову цінність становлять ґрунтовно проаналізовані у докторській роботі потенціали ефективного функціонування освітнього середовища сучасного закладу освіти: створення й підтримання умов для самопізнання і саморозвитку особистості студента; стимулювання активності та креативності всіх суб'єктів культурно-освітнього простору та ін. [15, с. 212–234].

Отже, аналіз сучасних наукових праць дозволяє констатувати, що освітнє середовище є складним та багатовимірним феноменом, який інтегрує в собі різні аспекти функціонування освітнього процесу та його суб'єктів. Попри існування різних авторських трактувань, розглядаємо освітнє середовище як системне утворення, що забезпечує ефективну професійну підготовку та всебічний особистісний розвиток здобувачів освіти.

В умовах війни освітнє середовище закладу ФПО вимагає нових вимірів забезпечення його безпечності, ефективності та відповідності сучасним викликам професійної освіти продиктованих безпековою ситуацією. Критеріями безпечності вважається відсутність травматизму в закладі, наявність охорони, відсутність випадків булінгу, позитивний психологічно-емоційний клімат, санітарні норми, які залежать від контингенту студентів, а також прикладним характером підготовки [16].

Ґрунтуючись на вищенаведеній структуризації освітнього середовища, запропонованій українськими дослідниками, такими як О. Ярошинська, М. Братко, І. Тарасюк, К. Подуфалова та О. Смолінська, які виокремлюють низку ключових компонентів важливих для проектування безпечного освітнього середовища закладу ФПО.

Найбільшій увазі вимагає предметно-просторовий (ресурсний) компонент освітнього середовища, який включає навчальні корпуси, аудиторії, лабораторії, майстерні, бібліотеки, спортивні зали, гуртожитки та бази практики. Від їхнього стану, оснащення і комфортності залежить фізичний добробут та зручність учасників освітнього процесу.

Організаційний компонент відображає структурування освітнього процесу, розклад занять,

навчальні плани і програми, технології та методи викладання, систему оцінювання результатів навчання, позааудиторну освіту (гуртки, практики, дуальна освіта). На сьогодні важливою частиною цього компоненту є цифрові інструменти, які розширюють безпекові можливості. Погоджуємось із думкою Т. Маганової, що необхідно враховувати інформаційну безпеку, контролювати доступу до інформаційних систем освітнього закладу [6].

Соціально-психологічний компонент визначає відносини між учасниками освітнього процесу (студенти, викладачі, адміністрація, допоміжний персонал), мікроклімат у студентських групах, корпоративна культура закладу. За дослідженнями О. Лосієвської та А. Ляшко, неконфліктне, підтримуюче середовище є запорукою ефективності освітнього процесу і повноцінного розвитку студентів [11].

Нормативно-правовий компонент: це правила, освітня політика, розпорядження, документи, які регулюють функціонування закладу. (статут, правила внутрішнього розпорядку, положення про академічну доброчесність, протоколи безпеки, інструкції з охорони праці та протипожежної безпеки, плани евакуації та ін. В умовах війни додаються спеціальні інструкції з цивільного захисту, поведінки під час повітряної тривоги, інформаційної гігієни.

Окрім фізичної безпеки, важливою є якість міжособистісної взаємодії. Для підлітків і молоді характерні процеси самоствердження, можливі конфлікти, і завданням педагогів є проявам агресії або дискримінації. О. Вовченко [7] та О. Гнатюк [8] доводять необхідність створення гармонійного психоемоційного стану учасників освітнього процесу, профілактики панічних реакцій студентів.

Особливої уваги потребують студенти з інвалідністю та особливими освітніми потребами, кількість яких зросла за рахунок постраждалих від війни. Як зазначають Л. Кушнір та Т. Кушнір, впровадження європейських стандартів інклюзивної освіти стало критично важливим у контексті, що додатково включає підтримку тих, хто пережив травматичний досвід [10].

Тож куратори академічних груп, психологи та педагогічні працівники мають стабілізувати психологічний стан студентів, налагодити взаємодопомогу тощо. Як свідчать дослідження, розвиток комунікативних навичок, емпатії та толерантності у студентів сприяє формуванню ментально безпечного освітнього середовища О. Лосієвської та А. Ляшко [11].

Отже, освітнє середовище закладу ФПО можна уявити як складну систему, в якій безпека – це інтегральна характеристика, що відображає збалансованість і благополучність багатокomпонентної системи, що включає і фізичний простір, і людські взаємини, і організаційні процеси. Безпечне

освітнє середовище можна трактувати як такий стан цієї системи, коли створено умови, що унеможливають завдання шкоди учасникам освітнього процесу – фізичної, психологічної, моральної чи матеріальної. Отже, безпечне середовище – це місце, де студент або викладач захищений від насильства, булінгу, дискримінації, від небезпечних факторів довкілля, де він почувається психологічно комфортно і має ресурси для розвитку.

Програми ФПО нерідко пов'язані з потенційно небезпечним обладнанням чи матеріалами (лабораторні роботи з хімічними реактивами, робота на верстатах, спортивні тренування тощо), що вимагає посиленої уваги до техніки безпеки і охорони праці. Уваги вимагають інструктажі, правила поведінки у лабораторіях, майстернях, на навчальних полігонах. Тому, потрібно постійно підтримувати і вдосконалювати середовище, щоб воно залишалося безпечним, особливо у військових умовах. У мирний час ця робота має превентивний характер (профілактика правопорушень, попередження конфліктів, модернізація приміщень згідно норм).

Отже, безпечне освітнє середовище в умовах війни – це динамічне поняття: воно вимагає постійного моніторингу ситуації, гнучкого управління та готовності до будь-яких сценаріїв. Щоб освітнє середовище стало безпечним в умовах війни потрібно спроектувати освітню систему закладу ФПО так, щоб вона заздалегідь враховувала можливі небезпеки та була здатна їм протистояти, забезпечуючи безперервність освіти і захист учасників.

В науці сформувалися різні підходи до проектування освітнього середовища, які набули нового звучання під час війни. Ключовим аспектом проектування безпечного середовища вважаємо системний аналіз ризиків і ресурсів. Погоджуємось із дослідженнями, які свідчать, що в умовах цифровізації суспільства та воєнного стану проектування освітнього середовища має враховувати як традиційні підходи так і нові, які забезпечують гнучкість і стійкість системи закладу освіти [17].

Отже, в умовах війни підтримання безпечного середовища закладу ФПО стає справжнім викликом і потребує нових, нетривіальних підходів. Серед них вважаємо за необхідне враховувати у проектуванні безпечного середовища закладу ФПО: 1) фізична безпека учасників освітнього процесу (протидія прямим загрозам): матеріальна база з облаштованими сховищами, укріпленими вікнами (плівка, фанера); 2) культура безпеки (не ігнорувати сигнали тривоги, чітко дотримуватися вказівок відповідальних осіб, мати тривожну валізу 3) змішане або дистанційне навчання; 4) психологічна безпека, інклюзивність і соціальна згуртованість в закладі ФПО (психологічна компетентність педагогічних працівників і система психологічної допомоги); 5) інформаційна безпека та

медіаграмотність (кібербезпека, цифрова грамотність, інформаційна гігієна).

Висновки. Проведене дослідження показало, що в умовах сучасних військових викликів забезпечення безпечного освітнього середовища у закладах фахової передвищої освіти набуває важливого значення. Проектування безпечного освітнього середовища вимагає системного, проактивного управлінського підходу, постійного аналізу ризиків, планування і координації заходів безпеки. Заклади фахової передвищої освіти, незважаючи на відмінності у типах (цивільні, військові, зі специфічними), мають спільну мету – зберегти життя, здоров'я і психосоціальне благополуччя своїх студентів та працівників, забезпечивши при цьому виконання освітньої місії. Досягнення цієї мети можливе за умови впровадження сучасних науково обґрунтованих підходів – протидія прямим загрозам; культура безпеки; змішане або дистанційне навчання; психологічна безпека, інклюзивність і соціальна згуртованість інформаційна безпека та медіаграмотність та ін.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробці рекомендацій щодо поствоєнного відновлення освітнього середовища закладу фахової передвищої освіти.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. В Україні внаслідок війни повністю зруйновані 400 закладів освіти. *Укрінформ*. 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3832111-v-ukraini-vnaslidok-vijni-povnistu-zruinovani-400-zakladiv-osviti.html> (дата звернення: 24.06.2025).
2. Про фахову передвищу освіту: Закон України від 06.06.2019 р. № 2745-VIII: станом на 01.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2745-19#Text> (дата звернення: 24.06.2025).
3. Братко М.В. Освітнє середовище вищого навчального закладу: функціональний аспект. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2015. № 1–2. С. 11–17.
4. Ярошинська О. Середовищний підхід в професійній освіті: теоретичні засади та перспективи впровадження. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2011, № 4(1). С. 104–109.
5. Франчук В. І. Теоретико-методологічні та управлінські засади розвитку безпечного середовища. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна*. 2023. № 2. С. 63–73.
6. Маганова Т. В. (2023). Щодо забезпечення інформаційної безпеки в медичних освітніх закладах України: виклики війни. *Перспективи та інновації науки: Педагогіка, психологія, медицина*. 2023. № 9 (27). С. 678–686.
7. Вовченко О. А. Особливості роботи психологів в спеціальних освітніх закладах за умов воєнного часу. *Перспективи та інновації науки: Педагогіка, психологія, медицина*. 2024. № 7(41). С. 658–670.
8. Гнатюк О. В. Безпечне освітнє середовище в умовах воєнного часу: психологічний аспект. [Рукопис дослідницької роботи]. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2022. 45 с.
9. Давидюк М. О. Практичні аспекти підготовки майбутнього педагога до роботи в інклюзивних класах. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2023. № 67. С. 112–120.
10. Кушнір Л. А., Кушнір Т. М. Упровадження європейських стандартів інклюзивної вищої освіти в Україні в умовах воєнного стану. *Інклюзія і суспільство*. 2023. № 3. С. 33–40.
11. Лосієвська О. Г., Ляшко А. О. Вплив особистісних характеристик здобувачів вищої освіти на створення неконфліктного середовища закладу вищої освіти. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. № 4. С. 59–68.
12. Тарасюк І. В. Проектування інформаційно-освітнього середовища у закладах професійної та фахової передвищої освіти. К.: ЦІПО ДЗВО «Університет менеджменту освіти». 2023. 24 с.
13. Братко М. В. Структура освітнього середовища вищого навчального закладу. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2015. № 135. С. 67–72.
14. Подуфалова К. Освітнє середовище педагогічного коледжу: складові ефективності. *Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)*. 2022. № 11. С. 130–141.
15. Смолінська О. Є. Теоретико-методологічні засади організації культурно-освітнього простору педагогічних університетів України : дис. ... док. пед. наук: 13.00.01. Дрогобич, 2015. 598 с.
16. Безпечне освітнє середовище: нові виміри безпеки. *Державна служба якості освіти*. 2022. URL: https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/Bezpechne_osvitnie_seredovysche_2022_SQESURGe.pdf. (дата звернення: 24.06.2025).
17. Трубачева С., Мушка О., Замаскіна П. Особливості проектування освітнього середовища в умовах цифровізації суспільства під час воєнного стану в Україні. *Український педагогічний журнал*. 2023. № 4. С. 46–52.